



BITSKEY ISTVÁN

**Hitvita, história, szellemi örökség**

# KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

Az egri Eszterházy Károly Egyetem Kulturális Örökség  
és Művelődéstörténeti Tanszék könyvsorozata



Az Egyetemenkői Kulturális Örökség  
Tanulmányok Központ  
támogatásával szerkeszti  
MONOK ISTVÁN

A könyv megjelenését támogatta a  
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA



BITSKEY ISTVÁN

# Hitvita, história, szellemi örökség

*Tanulmányok a kora újkori magyarországi művelődésről*

KOSSUTH KIADÓ  
ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM  
BUDAPEST – EGER  
2021

Szerkesztette  
HITSEKER MÁRIA

A mutatót összeállította  
BUDAI-KIRÁLY TÍMEA

Borítókép

Pázmány Péter: *Az Sz. Irasrul, és az Anyaszentegyházrul*  
*két rövid könyvecskék címlapja (RMNy 1351.)*

ISBN 978-963-54-4161-7

ISSN 2063-5257

Minden jog fenntartva

© Bitskey István 2021

© Kossuth Kiadó 2021

# Tartalom

Előszó	9
<b>Hitújítás és hitvédelem</b>	17
1. Püspökök a végvárban (1548–1596)	19
Oláh Miklós, a humanista püspök (1548–1553)	22
A tudós diplomata egyházfő: Verancsics Antal (1557–1569)	25
Eger püspöke Pozsonyban: Radéczy István (1572–1586)	34
Püspök nélküli évtized (1586–1596)	39
2. Teológia és léthelyzet Balassi <i>Szentháromság-himnuszában</i>	42
A hármas szám misztikája	42
Ciklusok és strófák a hármas szám jegyében	46
A himnuszok értékvilága	48
3. Katolikus szerzők iszlámképe a hódoltság idején	53
„Hostis naturalis”: az ellenségkép tradíciója	57
Pázmány Péter iszlámképe	61
Confutatio Alcorani	69
„...nyelv[v]el Magyarok, szívvel Törökök”	72
Ellenségkép és önvédelem	75
4. Konciliarista tradíció Pázmány Péter Szentírás-értelmezésében	79
Felekezeti és hermeneutika	80
„Szentírás igaz értelme”	87
„Homályosság” és „igaz értelem”	93
„Az ecclesia ítélőbíró”	96
Scriptura vagy ecclesia?	100

5. Pázmány-kultusz a 18. századi Egerben	102
6. Katolikus megújulási törekvések Eszterházy Károly korában	113
<b>Religió, politika, emlékezetkultúra</b>	125
1. A vértanú és a király – a Szent István-prédikációk változatai	127
2. „Ab omnibus Pius Rex dicebatur” – Szent László mint irodalmi emlékezhely	140
Legendák, prédikációk, himnuszok	141
A lovagkirály kultusza a barokk jegyében	147
A kultusz újkori változatai	151
3. Mátyás-recepció a humanizmus és a reformáció jegyében	156
1. „Attila secundus” vagy Corvinus-ivadék?	157
2. A históriás énekek Mátyása	162
3. A hitviták Mátyás-képe	166
4. Mátyás mint királytükör	171
4. Pázmány Péter a várháborúkról	174
„Appendix a Mahomet vallásáról” (1637)	176
Zrínyi Miklós „emberül vitézkednék”	178
Katolikus héroszok	181
Hitvita és honvédelem	184
5. Pázmány Péter Lengyelország-képe	186
A koronaküldés legendája	188
Együtt a kereszténység felé	191
Aggodalom Lengyelorszáért	194
6. Egy német hitvita híre Magyarországon (Adalék az érseki könyveszerzéshez)	197
7. Vita a reformáció évfordulójáról 1717-ben	205
Kísérlet ellenemlékezet állítására	206
Johann Kraus fellépése	208
„Jubel-Jahr” fiktív párbeszédben	210
A jubileumok pietista kritikája	215

<b>A kutatás műhelyeiből</b>	219
1. Nemzetek istenei	221
2. Monográfia a jezsuita érsekről	227
3. „Megrostálás”: hitvita kritikai kiadásban	239
4. Hitviták szintézise: a <i>Kalauz</i>	244
5. Újabb kutatások a Tridentinumról	252
6. A védőbástya-toposz monográfiája	261
7. Primus Truber, Szlovénia reformátora	268
8. Magyar és horvát katolikusok a török hódoltságban	273
9. Határok fölött: a Zrínyi-kutatás új fényében	282
10. Monográfia a főnemesség könyvkultúrájáról	290
11. Egyetemtörténetek európai kontextusban	297
12. Kulturális transzfer a barokk jegyében	306
13. Hungaricumok Halléban	311
14. Bibliai mintázatok a magyar költészetben	316
Rövidítésjegyzék	325
A tanulmányok korábbi megjelenési helyei	327
Személynevek mutatója	331



# Előszó

A hitvita mint történelemformáló tényező és szellemi örökség? Mint kulturális hagyományaink egyik összetevője? Első pillantásra talán meglepőnek hathat ez az összefüggés, minthogy a felekezeti álláspontokról folytatott kora újkori disputák kora elmúlt, a téma a mai közgondolkodás számára első pillantásra idejétmúltnak, elavultnak tűnhet. Indokoltan merülhet fel a kérdés: mi köze lehet ennek az egykor szenvedélyes indulatokat kavaró, retorikai műveltséget fejlesztő, ámde tartalmában mára már túlhaladottnak látszó polemikus szövegkorpusznak a későbbi korok kulturális örökségéhez, szellemi hagyományaihoz?

Válaszként mindenekelőtt arra érdemes utalnunk, hogy a szellemi hagyomány, a kulturális örökség nem állandó, hanem változó fogalom, koronként más és más szempontok kerülnek a közfigyelem gyűjtőpontjába, a kommunikációs tér különböző szegmenseibe.<sup>1</sup> Az embernek a földi lét utáni sorsa, a túlvilági élet lehetősége, az üdvözülés (vagy éppen az elkárhozás) kérdése azonban minden vallásban, minden korszakban élénken foglalkoztatta a képzeletet, alakított ki meggyőződéseket, hozott létre hitbeli azonosságtudatra épülő közösségeket, konfesszionális identitáson alapuló intézményeket. A nagy világvallások megalkották azokat a kereteket, amelyek között hatni és terjeszkedni tudtak, kialakították hitvilágukat, mítoszaikat, rítusait, életviteli reguláikat, létrehozták szakrális tereiket, vallási centrumaikát,

---

1 WESSELY Anna, *A kulturális örökség fogalmának változásai*, in: Kulturális örökség, társadalmi képzelet, szerk. GYÖRGY Péter, KISS Barbara, MONOK István, Bp., 2005, 19–23; erről európai vonatkozásban vö. Peter BURKE, *Varieties of Cultural History*, Cambridge, Polity Press, 1997.

kolostori közösségeiket. Létrejöttek azok a szövegegyüttesek is, amelyek mindezt rögzítették és hagyományozták az utókorra. Ez a folyamat lejátszódott a kereszténység történetében is, amelyben azonban döntő fordulatot hozott a Luther fellépésével induló hitújító mozgalom, a reformáció, amely végül is a középkori Universitas Christiana felbomlásához vezetett. Ennek következtében kialakultak azok a felekezeti egyházak, amelyek szilárdan hittek saját hitelveik egyedül üdvözítő erejében, s önazonosságuk megfogalmazására törekedtek. Érthető módon mindez magával hozta az egymással szemben is megfogalmazott hitelvek autentikusságának a bizonyítási vágyát és kényszerét, ami azután a könyvnyomtatás elterjedésének folyamatával párosult. Gutenberg találmánya után Európa-szerte ugrásszerűen megnőtt az írott szövegek volumene, s ennek túlnyomó része – közvetlenül vagy közvetett módon – a hit kérdéseivel foglalkozott. Tágabb értelemben a prédikációk, bibliamagyarázatok, erkölcsstanító szövegek, liturgikus textusok is valamilyen konfesszionális álláspontot képviseltek, a szűkebb értelemben vett hitviták pedig a retorika tudományának minden argumentációs lehetőségét, ókori kultuszának eredményeit hasznosítva igyekeztek igazukat bizonyítani. Ebben az összefüggésben nem nehéz belátni, hogy a felekezetépítés és a társadalmi méretű konfesszionalizációs folyamat történelemformáló erővé vált, a szóbeli hitvitákból irodalom lett, a nyomtatásban rögzített szövegek pedig szellemi fegyverekké váltak, az egyébként is fennálló politikai konfliktusok szereplői nemritkán rájuk hivatkozva cselekedtek. Pregnáns példája ennek a harmincéves háború, amelynek során nem egyszer felekezeti jelszavak mögött csaptak össze a fegyverek, formálva és alakítva a kontinens sorsát és politikai térképét. Maga a pápaság intézménye is társadalom- és történelemalakító tényezővé vált, elkötelezett hívei és ádáz kritikusai az évszázadok során egyaránt mély nyomokat hagytak az európai kultúra összképén.

A hitről folytatott polémiáknak, a közös örökségként számontartott Biblia fordítási és értelmezési különbségeinek máig ható következményeit aligha lehetne tagadni, a hitviták tanulságai beépültek a későbbi korszakok gondolkodásába, kora újkori példáikban a figyelmes olvasó gyakran felismerheti mai dilemmáink és kétségeink előzményeit, vitakultúránk egyes jelenségeit.

Mindennek fényében érthető, hogy a nemzetközi kutatás az utóbbi évtizedekben különleges figyelmet fordít a mai közéletben is fontos szerepet játszó vitakultúra (*Streitkultur*) történeti korszakainak és műfaji előzményeinek elemzésére. Konferenciák és tanulmánykötetek sora választotta témájául a hit kérdéseiről szóló vitatkozás (disputa, polémia, kontroverzia) alakzatainak és műfaji formáinak vizsgálatát, a szövegek kommunikációs teherbírásának, retorikai szerkezetének, argumentációs bázisának, teológiai, pszichológiai vagy éppen politikai hátterének megvilágítását.<sup>2</sup> Nyilvánvaló az is, hogy számos tudományág gazdagodhat a hitviták szövegterének feltárása által. Irene Dingel mainzi professzorasszony vezetésével nemzetközi kutatócsoport alakult a Luther utáni hitvitázó szövegek kiadására, dokumentálására, digitalizálására és interpretálására.<sup>3</sup> Mindezt korántsem csak a múlt autentikusabb megismerésének igénye inspirálja, hanem az a remény is, hogy a korábbi évszázadok egymásnak feszülő érvelési stratégiáiból kihámozható tanulságok kamatoztathatók lehetnek a modern kori európai vitakultúra normarendszerének kialakításában is.

A hitvita fogalmának definiálására számos kísérlet történt, ebben érthető módon a német kutatás járt élen.<sup>4</sup> Eszerint a *controversia* kifejezés már Melanchthon *Apológiájában* (1530) felbukkan, a jezsuiták pedig a 16. század közepén a Collegium Romanumban Martin Olave vezetésével alapítottak tanszéket *De controversiis* megnevezéssel a hitvitázás művészetének elsajátítására. A Luther fellépése utáni évtizedekben

---

2 Az idevágó könyvtárnyi szakirodalomnak újabb mértékadó tételei: Irene DINGEL, *Zwischen Disputation und Polemik. „Streitkultur” in den nachhinterimischen Kontroversen*, in: *Streitkultur und Öffentlichkeit im konfessionellen Zeitalter*, hrsg. Henning P. JÜRGENS, Thomas WELLER, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2013, 17–31; *Zwischen theologischem Dissens und politischer Duldung. Religionsgespräche der Frühen Neuzeit*, hrsg. Irene DINGEL, Volker LEPPIN, Kathrin PAASCH, Göttingen, 2018; *Glaube(n) im Disput. Neuere Forschungen zu den altgläubigen Kontroversisten des Reformationszeitalters*, hrsg. Karl-Heinz BRAUN, Wilbirgis KLAIBER, Christoph MOOS, Münster, Aschendorff Verlag, 2019 (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Bd. 173).

3 „*Controversia et Confessio*”. An Edition of Sources for the Development of Confessional Documents and Confessionalization (1548–1580): [www.controversia-et-confessio.de](http://www.controversia-et-confessio.de) (letöltve: 2019. 11. 24.).

4 Ulrich KÖPF, *Kontroverstheologie*, in: HWdR IV, 1998, 1302–1304.

a német nyelvterületen parázs hitvitákra került sor, a röpirat (*Flugblatt*) dominanciáját fokozatosan felváltotta a vallási kérdésekről szóló dialógus (*Religionsdialog*) elterjedése, s ez a nagyrészt protestánsná lett Kárpát-medence egyes régióiban is a hitről folytatott szóbeli és írásos polémikák nagyszámú megjelenését hozta magával.<sup>5</sup>

A jelen kötetbe összegyűjtött tanulmányok különböző szintű felekezeti polémikákat tárgyalnak, a bibliai örökség különféle aspektusait veszik szemügyre, a protestantizmus elterjedése idején a katolikus megújulás terepeit és lehetőségeit mérik fel, olyan korszakokat és jelenségeket igyekeznek bemutatni, amelyekben a hitvita, avagy éppen a felekezeti pluralizmus szülte helyzet mintegy kiindulópontja volt az eseményeknek és a későbbi korszakok számára is volt tanulsága. A hitről való viták és eszmecserek sora olyan komponense volt a régi századok szellemi életének, amely jelentékeny vonásokkal gazdagította a Kárpát-medence kultúráját, műveltségének arculatát. Reményeink szerint így néhány esettanulmányunk révén csatlakozhatunk ahhoz a kutatási irányhoz, amely már eddig is jelentős eredményeket hozott „az igaz hitről való egyenlenségek vitatásának” témakörében,<sup>6</sup> s hozzájárulhat a kora újkori magyarországi kulturális örökségről szóló ismereteink gyarapításához, hagyományaink árnyaltabb megismeréséhez. Főként a felekezeti identitástudatok kialakításában játszottak jelentékeny szerepet a hitviták, ez a folyamat pedig közvetve a nemzettudat formálódására is kihatott.<sup>7</sup>

5 A fontosabb magyarországi hitviták számbavétele: KÖSZEGHY Péter, *Hitvita*, MAMÜL, IV, 2005, 143–153.

6 „Tenger az igaz hitről való egyenlenségek vitatásának eláradó özöne...” *Tanulmányok a XVI–XVII. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, 2005. A 17. század első felében keletkezett hitvitázó írások legteljesebb számbavételét végezte el HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában*, Bp., 2008 (Res libraria II) című kötetének 3. fejezete (*Hitterjesztés, hitvédelem, önmeghatározás*), 104–208; válogatott szövegközlések a témakörből: *Keresztényi felelet: Hitviták a 16–17. századból*, szöveggond. és előszó GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Polis, 2013; GÁBOR Csilla, *Laus et polemia: Magasztalás és vetekedés középső- és kora újkori szövegtípusokban*, Debrecen–Kolozsvár, Debreceni Egyetem–Bolyai Társaság, 2015.

7 A hitviták felekezeti identitásképző hatásáról vö. HELTAI János, *A mennyei tudomány tiszta világos folyamja. Adalékok a felekezeti tudatok kialakulásához az*

Kötetünk írásai három tematikus egységre tagolódnak. Az első blokkban főként a reformáció terjedése nyomán kialakuló ellentétekről szóló fejtegetések kaptak helyet. Az egri egyházmegyében kialakult konfeszcionális pluralizmus egy szűkebb régió fél évszázados eseménysora révén kívánja bemutatni azt a bonyolult helyzetet, amely az oszmán hódoltság árnyékában egymással viaskodó felekezetek küzdelmében kialakult. A további tanulmányok ugyancsak a hitről való keresztény gondolkodásnak egy-egy kulcskérdéséről (Trinitas-dogma, bibliaértelmezés, iszlámkritika) szólnak, olyan témákról, amelyeknek máig ható tanulságaik eléggé nyilvánvalóak. Ezek a tanulmányok már hasznosíthatták a Pázmány-művek folyamatban lévő kritikai kiadásának egyes eredményeit is.

A témakör utolsó két tanulmánya a kései barokk kor katolikus megújulási törekvéseinek egy helyi változatát, az egri püspökségben érvényesülő rekatolizációs megnyilvánulások néhány vonását mutatja be, mintegy jelezve ezzel azt is, hogy a hitújítási törekvések nem zárultak le a felekezeti egyházak kiépülésével, hanem még a 18. században – a felvilágosodás európai erőterében is – tovább folytatódtak. Valamennyi keresztény felekezet igyekezett az új kihívásoknak megfelelni, hitéletét korszerűsíteni, az új tudományos eredményeket – tradícióinak megtartása mellett – tanításaiba integrálni. Katolikus oldalon ebben – sok más tényező mellett – szerepet kapott a Pázmány-kultusz, amelynek megnyilvánulási formáit veszi számba egyik írásunk, a másik pedig az egri katolikus univerzitásalapítási kísérlet szellemi hátterét, valláspolitikai környezetét kívánja megvilágítani. Az ilyen típusú esettanulmányok tanulságai vélhetően alkalmazhatók lesznek az ország más egyházmegyéi sok tekintetben hasonló törekvéseinek szemügyre vételében is.

Második tematikai egységünk három tanulmánya a konfeszcionális keretekben működő történelemértelmezés eseteit vizsgálja, a magyar história három kiemelkedő uralkodójának – Szent Istvánnak, Szent Lászlónak és Hunyadi Mátyásnak – irodalmi emlékezhelyeit veszi górcső alá. Mind ezekből, mind a rájuk következő fejtegetésekből kiviláglik

---

*1616–1619-es évek vitairatai és prédikációi alapján*, in: A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2018, 197–207 (Loci Memoriae Hungaricae VII).

a konfesszionalizációs törekvések és a politika kora újkori szoros összekapcsolódása, mivel az oszmán-török hódító hatalommal szemben a Magyar Királyság sokfélekezettű államként kényszerült ellenállni, így – az önvédelem indokoltságát és módzatait illetően – különböző felekezeti álláspontok képződtek és szembesültek egymással. A protestáns fél önálló iszlámellenes munkát nem adott közre, a *flagellum Dei* toposz révén magyarázta a hódítás bekövetkeztét, a pápisták bűnösségét jelölve meg ennek előidézőjeként, s a kettős Antikrisztus koncepcióját alakította ki, egyként elítélve Mohamedet és a pápát.<sup>8</sup>

Mindez természetesen maga után vonta a katolikus fél reakcióját. Pázmány Péter *Felelet* (1603) című vitairatában foglalkozott először a kérdéssel, majd 1605-ben a *Tíz bizonyosság* című vitairatának függelékében szisztematikusan, kronológiai rendben elbeszélte Mohamednek és az Oszmán Birodalomnak teljes történetét. Ebben a művében természetesen a 16. századi magyar várháborúk eseményeit is sorra vette és kommentálta. Szövegét többször kibővítve, átdolgozva adta közre főművében, a *Kalauzban* (1613, 1623, 1637). Véleménye azért különösen figyelemreméltó, mert a magyar katolikus politikai elit hódoltságképeinek alapvonásait tükrözte, s az egész 17. század folyamán érvényesült a hatása. Az érsek Lengyelországról kialakított képe ugyancsak annak példája, hogy a felekezeti hovatartozás meghatározta a politikai-diplomáciai álláspontokat, a magyar bíboros érsek esetében pedig ez nem csupán a teológus egyházfőnek, hanem a meghatározó magyar politikusok egyikének – az ország főkancellárjának – véleményét is rögzíti: Polonia védelme eszerint az egész keresztény univerzitás szempontjából is kulcskérdésnek minősítettett.

A 17. század első felében még napirenden voltak a felekezetváltások, áttérések, konverziók, egy ilyen eset irodalmi visszhangját kíséri figyelemmel a németországi Reihing-féle felekezetváltásról szóló áttekintésünk, amely a kortársak körében felkavart szenvedélyes vitára irányítja a figyelmet. Ugyancsak jelentős dilemmának számított a katolikus fél részéről a reformáció mindenkori évfordulóinak értékelése, mert míg a protestantizmus ünnepelt, addig Róma és újjászerveződő

---

8 BALÁZS József, *A katolikus és protestáns felekezeti vita a 16–17. századi iszlámellenes irodalomban*, in: *A reformáció emlékezete*, i. m. 306–316.

hitközössége éppen ellenkezőleg, a hitszakadást, a kereszténység megosztásának vétkét látta és kívánta láttatni benne. Erről mutat be idevágó tanulmányunk egy példát, amely az egymással felelő argumentumok révén remélhetőleg fel tudja idézni a hitviták recepciótörténetének kontextusát.

Végül kötetünk harmadik egységében az utóbbi évtized néhány kiemelkedő kutatási eredményének bemutatását és méltatását találja meg az olvasó. Az ismertetések eredetileg különféle folyóiratok hasábjain jelentek meg, itteni együttes közreadásukat indokolja, hogy témánk szemszögéből ezek a kötetek fokozott figyelmet érdemelnek. Nem csupán azért, mert megkerülhetetlen új eredményeket hoztak, új adatokkal gazdagították tudásunkat, új szemléleti elemeket mozgósítottak, hanem azért is, mert kiviláglik belőlük az elmúlt évszázadok eszmélkedésének, erkölcsi és világnézeti útkeresésének aktualitása, megmutatkozik szellemi hagyományaink időtálló normarendje. Az itt ismertetett szakirodalmi munkák nemzetközi vonatkozásban imponáló módon illusztrálják, hogy a régi korszakok önértelmezési dilemmáinak és szellemi erőfeszítéseinek értékteremtő ereje van, modern korszakokra is átsugárzó hatásuk beépült jelen kultúránkba, s ez még akkor is ott van, ha nem mindig tudatosítjuk jelenlétét.

A tanulmányok többsége itt az eredeti első megjelenési formájában olvasható, néhány esetben viszont az újabban megjelent publikációk eredményeit indokolt és illendő volt beépíteni gondolatmenetünkbe vagy legalábbis célszerűnek mutatkozott azokra utalni a lábjegyzetekben. Noha igyekeztünk a legfrissebben megjelent publikációkat és szövegkiadásokat is figyelembe venni, ez nem mindig sikerülhetett, mivel tudományszakunk öröndetesen felgyorsult fejlődése szinte naponta hoz új eredményeket. Bízunk azonban abban, hogy a közelmúltban íródott fejtegetéseink így is hozzájárulhatnak művelődéstörténetünk néhány fehér foltjának eltüntetéséhez és egyes jelenségek korábbiánál árnyaltabb értelmezéséhez. Célunknak tekintettük továbbá azt is, hogy a kora újkori európai felekezeti kultúrákról szóló nemzetközi dialógusba a magyarországi jelenségeket is be tudjuk illeszteni, a hazai fejleményeket tágabb kontextusban tudjuk elhelyezni.

A kötet írásainak többsége előadásként is elhangzott különböző fórumokon, konferenciákon, könyvbemutatókon vagy műhelybeszélgetéseken.

Néhány helyen az eredeti címet módosítottuk, mivel a téma így illeszkedett be jelen kötet gondolatmenetébe. Hálás köszönetemet fejezem ki mindazon közösségeknek, amelyek ennek részesei voltak, szakmai észrevételeikkel számos ponton járultak hozzá a szövegek végleges formájának kialakításához, így főként a Debreceni Egyetem régi magyar irodalomtörténeti kutatócsoportjának, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében működő Reneszánsz-Barokk Osztálynak, valamint az egrri Eszterházy Károly Egyetem Esterhazyánium Kutatócsoportjának. Jelen kötetnek a Kulturális Örökség sorozatába történt felvételéért köszönetemet fejezem ki az MTA Könyvtár és Információs Központ főigazgatójának, Monok Istvánnak, aki készségesen vállalta a kiadás szakmai és technikai elősegítését.



# HITÚJÍTÁS ÉS HITVÉDELEM

# 1. Püspökök a végvárban (1548–1596)

*Szabó János Győző emlékének*

A Szent István király által 1001 körül alapított egri püspökség a Kárpát-medence legnagyobb területű egyházmegyéjének számított, mindenkorai főpásztorának egyházi joghatósága – ezen belül a tizedszedés joga – a középkor folyamán többnyire tíz vármegyére terjedt ki.<sup>1</sup> A tizennégy főesperességet magában foglaló dioecesis központja a Szent János evangélistáról elnevezett gótikus székesegyház volt a várdombon, a körülötte létesített épületekkel és a püspöki palotával együtt. A káptalan az Árpád-kor óta oklevélkiadó joggal hiteleshelyként is működött, kulturális szerepe túlmutatott az egyházi szempontokon.<sup>2</sup> Nem csupán a püspökök, de a főesperesek, kanonokok, vikáriusok többsége is külföldi egyetemeken szerzett tudással tért vissza Egerbe a középkor végén.<sup>3</sup> Neves püspökei (mint például Estei Ippolit, Bakócz Tamás, Szalkai László, Várdai Pál, Szalaházy Tamás, Frangepán Ferenc) ha személyesen nem is sokat tartózkodtak székhelyükön, itteni udvartartásuk révén mégis jelentékeny egyházkormányzati és

---

1 Kovács Béla, *Az egri egyházmegye története 1596-ig*, Eger, 1987, 26–27 (Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa III).

2 E. Kovács Péter, *Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevélkiadói tevékenysége az Árpád-korban*, Archivum XII, Eger, 1990, 5–43.

3 Kovács Béla, *Studensek, magiszterek, doktorok*, Archivum XI, Eger, 1983, 5–41, főként: 10–11. A témakör újabb áttekintése: KELÉNYI Borbála, *Az egri püspökök és a káptalan tagjainak egyetemjárása a középkorban*, előadás *Az oktatás története az egri egyházmegyében* című konferencián, Eger, 2019. május 9. (sajtó alatt). A középkorra legteljesebb névlista: C. TÓTH Norbert, *Az egri káptalan archontológiája*, Turul, 2015/2, 48–71.

műveltségi központtá vált Eger, a fennmaradt számadáskönyvek jelentékeny gazdasági erejéről tanúskodnak.<sup>4</sup>

Az itt kialakult reprezentatív középkori egyházi élet a mohácsi katasztrófa után fokozatosan veszített jelentőségéből, az oszmán hódítás közelsége – Buda eleste után megnövekedett hangsúllyal – végvarrá tette Egert, ez pedig egyre inkább a katonai pozíciók erősítését követte meg. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a vár birtoklásáért most már két politikai hatalom, a Habsburg-ház és a Szapolyai-párt vetélkedett, kérdéses lett, hogy a várkapitányok melyik oldalon állnak. Miután az erődítmény 1548-ban királyi vár lett, a honvédelmi feladatok, militáris érdekek felülírták az egyházi szempontokat, a püspöki palotába rövidesen a várvédő tisztek költöztek be, a gótikus székesegyház falaiból bástyákat és fegyverraktárakat alakítottak ki.<sup>5</sup> Méltán nevezték a kortársak Egert Felső-Magyarország kapujának, a Magyar Királyság felé vezető északi út védőbástyájának. A külső körülményeken túl a püspökség helyzetét tovább nehezítette, hogy előbb a várvédők között, majd a környéken rohamosan terjedt a reformáció, így több fronton is kérdésessé vált további sorsának alakulása.

Új helyzetbe került tehát az egyházmegye vezetése, amely többrétű feszültség metszéspontjában találta magát, többféle érdekütközés között kellett döntéseket hoznia: déli határain az oszmán hódítók csapatai száguldoztak, fosztogatták a községeket, csak idő kérdése volt egy nagyobb ostrom bekövetkezése a végvári láncolat meghatározó tagja ellen. Az Eger körüli birtokviszonyok sokfélesége, gyakran változó és vitatott státusza ugyancsak nehezítette az egyházmegye kormányzását. Súlyos kérdésként merült fel, hogy miképpen tudja a határhelyzetbe került egyházmegye akár csak valamelyest is megőrizni pozícióit, képes lesz-e fél évezredes múltjához illő folytonosságát fenntartani, szervezeti és spirituális feladatait a kedvezőtlen körülmények sokasodása közepette a 16. század közepe után is ellátni. Másként fogalmazva: milyen esélyei voltak a katolikus felekezetépítésnek a 16. szá-

---

4 KRISTÓF Ilona, *Az egri püspöki udvar a 15–16. század fordulóján*, in: *Fejezetek az ezer éves egri egyházmegye történetéből*, szerk. HORVÁTH István, Eger, 2018, 15–30 (Egri Érseki Gyűjtemények Kiadványa, 1).

5 KOVÁCS Béla, 1987, i. m. 95.

zad végi egri püspökségben? Vajon eljutott-e ide a Tridentinum hatása, érvényesülhetett-e itt az a korrekciós képesség, amely az újabb szakirodalom szerint a zsinat szellemiségében fogant és biztosítani kívánta a római latin keresztény egyház fennmaradását?<sup>6</sup>

A helytörténeti szakirodalom ugyan néhány esetben foglalkozott már a püspökség helyzetének ekkori dilemmáival és konfliktusaival,<sup>7</sup> a részletes és korszerű áttekintés azonban mindmáig hiányzik. Az újabbban előkerült adatok és források, a frissebb szemléletű felekezettörténeti kutatások, valamint az oszmán–magyar kondominium egyediségét bemutató tanulmányok mindinkább lehetőséget kínálnak az összkép gazdagítására, egyes részletek pontosítására, s így a hitújítás és hitvédelem egri eseményeinek a korábnál árnyaltabb bemutatására.

Az egyházmegye helyzetének stabilizálására a 16. század második felében erős elhivatottsággal, helyzetismerettel és reális koncepcióval rendelkező főpásztorok dignitásba emelése látszott szükségesnek. Az uralkodónak alaposan meg kellett fontolnia, kit nevez ki erre a kulcspozíciónak számító méltóságra. Ismeretes, hogy a korszak egri püspökei közül hárman igen neves személyiségek, humanista tudósok, polihistorok, a közép-európai *respublica litteraria* reprezentánsai voltak, nem véletlenül emelkedtek közülük ketten is az esztergomi érseki székbe. Kérdésesnek mutatkozott azonban, hogy a magasan kvalifikált tudós egyéniségek képesek lesznek-e megbirkózni a történelmi helyzetből adódó súlyos gondokkal.

---

6 Wolfgang REINHARD, *Felekezet és felekezetszerveződés Európában. A tudományos diskurzus fejleményei*, szerk. TUSOR Péter, ford. FORGÓ András, CST, III/1, Bp., 2017, 14–15 (a téma német szakirodalmának részletes felsorolásával).

7 SZABÓ János Győző, *Az egyház és a reformáció Egerben (1553–1595)*, Az Egri Múzeum Évkönyve, XV, 1977, 103–165; uő, *Adatok Eger XVI. századi egyháztörténetéhez*, uo., XVIII, 1981, 65–83; NAGY József, *Adalékok a XVI. századi egri reformációhoz*, Eger, Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Közleményei, 1978, 333–347; SUGÁR István, *Az egri püspökök története*, Bp., Szent István Társulat, 1984 (Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa I). Kovács Béla, 1987, i. m. az egyházmegye történetének középkorát igen alaposan tárgyalja, a 16. század második felét viszont csak röviden érinti.

## Oláh Miklós, a humanista püspök (1548–1553)

Többéves *sede vacante* után 1548 decemberében Oláh Miklós kancellárt nevezte ki Ferdinánd király egri püspöknek (1493–1568), III. Gyula pápa részéről a konzisztórium megerősítést pedig 1550. július 4-én nyerte el, első szentmiséjét ezek után 1552 februárjában mondta el.<sup>8</sup> Róla bőséges szakirodalom szól.<sup>9</sup> A legnevesebb magyarországi humanisták közé számított, németalföldi tartózkodása idején keletkezett levelezésének frissen elkészült kritikai kiadásában több mint négyszáz tétel tanúsítja, hogy korának legjelesebbeivel – köztük Rotterdami Erasmusszal is – élénk kapcsolatban állt.<sup>10</sup> Tekintélyét jelzi, hogy királyi tanácsosi tisztséget is betöltött, püspöki rangjával együtt járt Heves, Borsod és Külső-Szolnok vármegyék főispánsága is, így kellő felhatalmazással láthatott hozzá rekatolizációs tervei megvalósításához, egyházmegyéjének újjászervezéséhez. A kinevezéséhez készült *relatio consistorialia* lehangoló képet fest a püspökségről: az egyházmegye egy része török uralom alatt áll, székesegyháza nemrég leégett, most igyekeznek renoválni, magát a várost falak nem védik, mintegy száz háza van, a kanonokok ugyanott (*inibi*) tartanak miséket.<sup>11</sup>

Az új püspök első intézkedései közé tartozott, hogy székhelyének jogi, politikai és gazdasági pozícióit tisztázza, lévén a váruadalom jogilag püspöki birtok. A Ferdinánd királlyal 1548. december 20-án megkötött egyezményben az egyházfő vállalta, hogy püspöki jövedelmének kétharmadát a Szepesi Kamara igazgatásával a vár megerősítésére, illetve a katonaság fizetésére fordítsák, saját magának csak ennek

8 FAZEKAS István, *A magyar püspökök pápai megerősítése 1554-ben*, in: Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére, szerk. TUSOR Péter, Bp. – Róma, 2012, 72 (CVH 8).

9 R. VÁRKONYI Ágnes, *Oláh Miklós*, in: Esztergomi érsekek (1001–2003), szerk. BEKE Margit, Bp., 2003, 256–261.

10 Nicolaus OLAHUS, *Epistulae*, Pars I (1523–1533), edidit, introduxit et commentariis instruxit Emőke RITA SZILÁGYI, Bp., Reciti, 2018 (Bibliotheca Scriptorum medii recentisque aevorum, series nova, tomus XIX/1).

11 TUSOR Péter – NEMES Gábor, *Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1605)*, Bp.–Roma, 2011, 97 (CVH, vol. 7).

egyharmadára tartott igényt.<sup>12</sup> Erről a király és a püspök között létrejött fontos megállapodásról Tinódi így emlékezett meg ismert históriás énekében: „Jó király adá Oláh Miklósnak / Az pispökségöt fő tanácsának: / Negyvenkilencben akkort íranak / Az vár tartásán megigazodának”<sup>13</sup>

Ezt a „megigazodást” követően megkezdődött a vár korszerűsítése, az olasz fülesbástyák rendszerének kiépítése, a raktárak és fegyvertárak feltöltése, a várvédők létszámának emelése.

Az egyházi tizedeket a várparancsnok katonáinak hasznobérbe adták, ők vállalkoztak ezek behajtására.<sup>14</sup> A püspök az általa kinevezett várnagy és udvarbíró Dobó István várszámadásait is szigorúan ellenőriztette.<sup>15</sup> A város polgárait viszont felmentette mindennemű taksa és adó fizetése alól azzal a megkötéssel, hogy ostrom esetén kötelesek a várvédők segítségére lenni. Végül is ez a sokféle intézkedés teremtette meg az alapját annak, hogy az erődítmény védelmezhető állapotba kerüljön, s majd az 1552. év az egész keresztény világ számára megmutassa, hogy az oszmán hódító nem legyőzhetetlen. 1552-ben Dobó István várvédelme a tragédiát ugyan egyelőre elhárította, de a különböző szintű érdekütközések ezt követően is fennálltak.

A nagy területű egyházmegye működése érthető módon szétzilálódott a háborús viszonyok közepette, a középkorban itt letelepült szerzetesrendek kolostorai (főként a déli régióban) áldozatul estek a hadi eseményeknek, elpusztultak, elnéptelenedtek, csupán Gyöngyösön maradt meg a ferencesek kolostora, amelynek sikerült oltalomlevelet nyernie a török hatóságoktól, és így a hódolt területeken is működhett.<sup>16</sup> Az egri ferences kolostort az ostrom idején török ágyúállásnak használták, ez többé nem is épült újjá,<sup>17</sup> a városban csupán néhány rendtag maradt még egy ideig, s más szerzetesek sem tudtak itt megtelepedni. A város középkori plébániatemplomai közül csupán a Szent Katalin és a Szent Mihály patrocíniumú épület maradt meg, legalább

---

12 SUGÁR, 1984, 246–247.

13 RMKT XVI/3, 162. Tinódi több helyen is megemlíti Oláh püspök segítségét és támogatását a vár védelmének megszervezésében, például *uo.*, 107.

14 SZAKÁLY Ferenc, *Magyar adóztatás a török hódoltságban*, Bp., 1981, 124–125.

15 HÓVÁRI János, *A hűtlen Dobó*, Bp., 1987, 17 (Labirintus Könyvek, 6).

16 KOVÁCS Béla, 1987, 111.

17 KOVÁCS Béla, *Eger középkori utcái*, Egri Múzeum Évkönyve, III, 1965, 74–75.

is ezekről emlékeznek meg a források.<sup>18</sup> A katolicizmus újjászervezése a sikeres várvédelem után egyéb akadályokba is ütközött, a püspöknek ekkor már a protestantizmus itteni megjelenésével és terjedésével is szembe kellett néznie.

A protestáns egyháztörténeti hagyomány szerint már 1549-ben megfogalmazta az öt felső-magyarországi város a saját hitvallását (Confessio Pentapolitana) az uralkodó számára, hogy bizonyítsák igaz kereszténységüket, elkülönülésüket az eretnek tanoktól. Máig vitatott azonban ennek a kéziratban terjedő fogalmazványnak a sorsa és további hatása az evangélikus konfesszionalizáció folyamatában.<sup>19</sup> Az viszont bizonyosnak tekinthető, hogy Felső-Magyarországon a lutheri-melanchthoni egyházszerződés a század közepétől előrehaladt és bázist biztosított a hitújítás iránt fogékony egri (részben német nyelvű) várkatonaság, majd pedig a környékbeli lakosok számára. Mindezzel szemben azonban Oláh Miklósnak már nem sok intézkedésre maradt ideje, mert 1553-ban a király őt nevezte ki esztergomi érseknek, s ebben a pozícióban a továbbiak során – most már főként Nagyszombatban – folytatta katolikus restaurációs ténykedését, erről bőszeges szakirodalom szól.<sup>20</sup> Karrierjét számos előítélet és gyűlölködés is kísérte származása, havasalföldi ősei miatt,<sup>21</sup> humanista műveltsége viszont a korabeli értelmiségi elit élvonalába emelte őt. Közismert érseki portréja az első olyan magyarországi alkotás, amely a humanista reprezentációs igényeknek megfelelően epigrammafüzér kíséretében jelent meg.<sup>22</sup>

18 NAGY József, *Eger története*, Bp., 1978, 17.

19 CSEPREGI Zoltán, *A Confessio Pentapolitana újabb datálási kísérletei*, Lelkipásztor, 2004/8–9, 300–303.

20 FAZEKAS István: *Oláh Miklós reformtörekvései az esztergomi egyházmegyében 1553–1568 között*, Történelmi Szemle, 2003/1–2, 139–153. Magyar kancellárként többnyire I. Ferdinánd udvarában tartózkodott egri püspöki éve alatt is, erről bővebben: uő, *A Magyar (Udvari) Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között* (Akadémiai doktori értekezés), Bp., 2018, 37–39.

21 ALMÁSI Gábor, *Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről. Szélsőséges nemzeti-társadalmi előítéletek humanista körökben*, in: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 2007, 185–616.

22 GALAVICS Géza, *Személyiség és reneszánsz portré. Ismeretlen magyarországi humanista portré: Mossóczy Zakariás*, in: *Collectanea Tiburtiana*, Szeged, 1990, 403 (Adattár 10).

Oláh távozása után Újlaki Ferenc (1485–1555) kapta meg az egri főpásztori címet. Ő Szerém vármegyéből származott, 1539-től volt győri püspök, királyi helytartó, 1553-ban kapta meg egri kinevezését. Mindössze másfél éves egri kormányzása alatt viszont semmi jele annak, hogy egyáltalán járt volna székhelyén. Rövidesen bekövetkezett halála után egy évig Bódy György püspöki adminisztrátor intézte az egyházmegye ügyeit.

### **A tudós diplomata egyházfő: Verancsics Antal (1557–1569)**

1557-ben viszont újabb kiemelkedő személyiség nyerte el a püspöki címet Verancsics Antal (Antun Vrančić, 1504–1573) személyében,<sup>23</sup> akinek már eddig is volt egri kanonoki címe, így nem lehettek számára teljesen ismeretlenek a helyi nehézségek. Fogas kérdés lenne meghatározni, hogy ki is volt ő valójában. Sikeres diplomata? Újlatin költő? Erazmista gondolkodó? Humanista tudós? Történész, régész, műgyűjtő? Horvát vagy magyar preláthus? Misemondás nélkül is püspök? A rekatolizációnak elkötelezett érsek? Habsburg-hű egyházpolitikus? S még tovább is sorolhatnánk a kérdőjeleket.

Annyi bizonyos, hogy magasan képzett humanista műveltségét, magisteri címét Padovában szerezte, világot járt diplomatának számított, nyelvtudósnak és polihisztornak tartották, levelezett az európai értelmiségi elit tagjaival, humanista kapcsolati hálója átfogta Közép-Európát.<sup>24</sup> Monográfia ugyan nem készült még róla, de a szakirodalom

23 SUGÁR 1984, i. m. *Verancsics Antal*, 262–274; LAKATOS Adél, *Verancsics Antal*, in: Esztergomi érsek, i. m. 261–268. Szülővárosában, Sibenikben a gimnázium viseli a nevét.

24 GÁL-MLAKÁR Zsófia, *Verancsics Antal korának humanista hálózatában. Vázlat egy kapcsolati háló modellezéséhez*, Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica, XIV/2, Miskolc, 2009, 115–144. Az itt vázolt kapcsolati hálót érdemes kiegészíteni Andreas Rapičius triesti humanista jogász nevével, akihez 1558. november 1-én címzett levelében Verancsics magasztalja Paleario Antonio episztolájának „finom stílusát”, holott az itáliai szerzőt épp ekkoriban eretnekséggel vádolták: [www.treccani.it/enciclopedia/aonio-paleario](http://www.treccani.it/enciclopedia/aonio-paleario) letöltés: 2020. 11. 10. A levél magyar ford. TÉGLÁSY Imrétől, in: *A magyar kritika évszázadai*, szerk. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., 1981, 70–71.



számos esetben méltatta munkásságának különféle terepeit. A katolikus egyháztörténet elsősorban egyházfői – főként érseki – tevékenységét mutatta be,<sup>25</sup> Botta István viszont a Huszár Gál-letartóztatás kapcsán keménykezű ellenreformátori ténykedését emelte ki,<sup>26</sup> míg Ács Pál az erasmista gondolkodót, az excellens humanistát, régészt, történészt és műgyűjtőt láttatja benne,<sup>27</sup> Bartoniek Emma történetíró ambícióit, Liviust követő stílusát méltatta,<sup>28</sup> Gyulay Éva lexikoncikke is leginkább az író, a neolatin költő és kapcsolatépítő értelmiségi érdemeit hangsúlyozza,<sup>29</sup> Gál-Mlakár Zsófia pedig több tanulmányban is méltatta művelődéstörténeti jelentőségét,<sup>30</sup> legújabban pedig Mikó Árpád tekintette át Verancsics szoros kapcsolatát kora művészeivel, főként földijével, Martino Rotával.<sup>31</sup> Mindezek a szempontok a maguk helyén kellően indokoltak, mert Verancsics alighanem a 16. századi magyar értelmiség történet legszínesebb, leginkább sokoldalúnak mondható egyéniségeinek egyike. Ezúttal kizárólag egri éveikhez kapcsolódó tevékenységének szemügyre vételére vállalkozhatunk.

Verancsics püspöki kinevezésének előzményeként említhető az 1553-ban kezdődő, kiemelkedő jelentőségű konstantinápolyi küldetése, még pécsi püspökként. Ennek során I. Szülejmán szultán udvarában a turkológiai–orientalisztikai tudományos ismereteit is gazdagította, páratlan értékű kéziratokat szerzett be, másolt le. Ezek között volt a *Monumentum Ancyranum* néven elhíresült római felirat, amelynek az európai szupremácia szempontjából – a római örökség legitimációja révén – politikai jelentősége sem volt csekély, de Verancsics még mindemellett fontos kulturális és politikai kapcsolatokat is kiépített az Oszmán

25 SUGÁR, 1984, az egri évekről: 266–270; LAKATOS, i. m. 261–267.

26 BOTTA István, *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*, Bp., Akadémiai, 1991, 150–153 (Humanizmus és reformáció, 18).

27 ÁCS Pál, *Utazás Konstantinápolyba. Verancsics Antal I. Szülejmán szultán udvarában*, in: uő, *Átszítált idő. Tinóditól Tandoriig*, Bp., Kalligram, 2014, 240–257.

28 BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., MTA, 1975, 44.

29 GYULAY ÉVA, *Verancsics Antal*, MAMÜL XII, Bp., Balassi, 2011, 395–399.

30 GÁL-MLAKÁR Zsófia, *Adatok Verancsics Antal udvarának történetéhez*, Fons, XIV/2, 2007, 279–337.

31 MIKÓ ÁRPÁD, *Arckép és önarckép. Verancsics Antal és a művészetek*, Művészet-történeti Értesítő, 2018/1, 5–25.

Birodalom székhelyén.<sup>32</sup> Bizonyára e téren szerzett érdemei elismerése-képp nyerte el a legnagyobb kiterjedésű magyarországi egyházmegye főpásztori tisztségét.

Az egri káptalannak ebben az időben tizenkilenc tagja volt, a neveket a szakirodalom régóta ismeri.<sup>33</sup> Itt csak annyit érdemes megjegyez-nünk, hogy Verancsics egyáltalán nem volt megalégedve életmódjuk-kal, legtöbbjüket meg is feddette, bár a feszültségnek az erkölcsiek mellett anyagi okai is voltak. Egy kivétel azért akadt a kanonoki testü-letben, Dionisius Pioppus (Dionigi Pioppi) nagyprépostról, modrusi püspökről volt jó véleménye, vele sűrűn levelezett. A Bécsben doktor-ált tudós teológus azonban 1569 őszén török fogságba esett, s noha kiváltották, rövidesen meghalt (1574), 142 kötetből álló könyvtári ha-gyatéka jeles humanista műveltségű személynek mutatja őt.<sup>34</sup>

Nehezítette a püspök helyzetét, hogy ekkorra Eger a vallási konfliktusok látványos színterévé vált. Már az 1550-es évek végén azt jelezte a püspök, hogy a vár „eretnekek tanyájává” lett, a katonaságnak több mint negyede követi a hitújítás valamelyik változatát.<sup>35</sup> De rajtuk kívül is sokféle nyelvű és szokásrendű népesség dolgozott a várban: mester-emberek, hadmérnökök, iparosok, kereskedők, magyarok és németek, szlávok és olaszok, vallonok és spanyolok, ez pedig magával hozta a felekezeti tarkaságot is. A végvári övezetekben élő emberek nem véletlenül lettek fogékonyak a lelki támaszt, igazabbnak hitt vallásossá-got hirdető prédikátorok tanítására, az oszmán veszély miatti állandó létbizonytalanság, krízishelyzet és a katolikus paphiány kedvező talajt jelentett a hitújítás – és gyakran a különböző apokaliptikus hiedelmek – számára. A környező falvakban is egyre-másra új szellemű prédiká-torok tűntek fel, többnyire meg is házasodtak, miként több kanonok is, ezt nem tartották az igaz *catholica religio* sérelmének. Verancsics

32 Ács 2014, i. m. 243 (további bőséges szakirodalommal).

33 *Memoria dignitatum et canonicorum cathedralis ecclesiae Agriensis. Adatok az egri egyházmegye történetéhez*, IV, szerk. LESKÓ József, Eger, 1908, 180; SZABÓ János Győző, 1977, i. m. 131.

34 ACSÁDY Ignác, *Könyvek régi összeírásokban*, MKsz, 1894, 211–212; *Könyv-történeti Füzetek I*, szerk. MONOK István, Szeged, 1981, 15.

35 VERANCSICS Antal, *Összes munkái, VIII (Vegyes levelek 1559–1562)*, kiad. SZALAY László, WENZEL Gusztáv, Pest, 1868, 145 skk. (MHHS 19).

beidézte ugyan őket, de a várbeliek kiálltak lelkészeik mellett, velük pedig nem volt tanácsos szembeszállni a török veszély árnyékában. Végül még a Kassán bebörtönzött Huszár Gál esetében is ambivalens megoldás született: a püspök az Egerből 1560. november 21-én keltezett, Zay Ferenc felső-magyarországi főkapitánynak címzett levelében dörgedelmes hangon ítélte el „a vallási felforgató”, „himpeller Gált”, de aztán – hanгоztatva, hogy erőszakot nem akar alkalmazni – lemondott a vádlott Egerbe hozatalának követeléséről, s mint ismeretes, a fogoly – némileg kalandos módon – kiszabadult fogságából s Debrecenbe menekült.<sup>36</sup>

1560. február 21-én a püspök Ferdinánd királynak küldött levelében azonban már nemcsak azt panaszolta, hogy a környékben felütötte fejét az eretnokség, hanem még haza- és felségárulással is megvádolta a várbelieket.<sup>37</sup> Ennek következtében 1561 decemberében királyi vizsgálóbizottság érkezett Egerbe, amely előtt a helyiek igyekeztek igazolni vallásuk keresztényi tisztaságát, tagadták a pártütés és eretnokség vádját, s felkérték a debreceni teológusokat hitvallási iratuk megfogalmazására.

1562-ben jelent meg az úgynevezett Debrecen–Egervölgyi Hitvallás, a főként Melius Juhász Péternek tulajdonított *Confessio catholica*, amely a reformáció helvét irányba fordulásának alapvető dokumentumát jelentette.<sup>38</sup> Méltán hangsúlyozza a szakirodalom, hogy ebben a terjedelmes – 221 tételt felsorakoztató – iratban keresendő „a magyar kálvinizmus genezise”, noha még forráshasználata dogmatikailag eklektikus jelleget mutat, egyes kutatók szerint „vasvillával egymásra hányt tételek” kavalkádja az irat.<sup>39</sup> Jelen gondolatmenetünk szempont-

36 *Verancsics Antal levele Zay Ferencnek*, ford. CSONKA Ferenc, in: Janus Pannonius – Magyarországi humanisták, kiad. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982, 724–726 (Magyar Remekírók).

37 VERANCICS 1868, i. m. 150.

38 RMNy 176. Új kiadása: Mihály BUCSAY–Zoltán CSEPREGI, *Confessio catholica von Eger und Debrecen*, 1562, in: Reformierte Bekenntnisschriften. Hg. Andreas MÜHLING–Peter OPITZ, Bd. II/2. 1562–1569, Neukirchen, 2009, 1–165 (Nr. 58).

39 CSEPREGI Zoltán, *A Debrecen–Egervölgyi Hitvallás (1562) új kiadásának tanulmányai*, in: Identitás és kultúra a török hódítás korában, szerk. ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, Bp., 2012, 169–178. Bár két évvel korábban már a *Marosvásárhelyi hitvallás* helvét irányba hajlott, nyilvánvaló rövidege és regionális jellege miatt nem vált jelentős dokumentummá: RMNy 155.

jából csupán az a kérdés, hogy a Debrecenben fogalmazott szövegnek mennyiben van köze Egerhez, milyen mértékben vették figyelembe a debreceniek a végvári igényeket. Erre válaszul fejti ki Csepregi Zoltán tanulmánya, hogy egriek indítványozták és finanszírozták a munkát, így érthető módon helyet kellett kapnia benne azoknak az instrukcióknak, amelyek az oszmán hódítókkal, az iszlám hitűekkel szemben tanúsított magatartásra vonatkoznak, a velük való szövetkezés kritériumait, az áttérések buktatóit, etikai aggályait érintik. Egyetlen példaként idézzük a törökökkel kapcsolatos álláspontot, amely szerint: „Tehát ha szinte a török, a pártütők, rablók az isten haragjának ostorai, mégis elvesznek mint a harag eszközei, mivel vétkeznek a büntetésben, átlépik a büntetés határait, kegyetlenebbül bánnak mint kellene. Ézsza. 20. 14. Zak. 1. Zsid. 1. Róm. 1.”<sup>40</sup> Mint látható, egyfelől a *flagellum Dei* tételét, másfelől a hódítók részéről naponta tapasztalt indokolatlan pusztítás és öldöklés tényét igyekezett itt valamelyes összhangba hozni a szerző, magyarázatot kívánva adni a feltűnő ellentmondásra, amely a jogos büntetés elviselése és az annak végrehajtói ellen vívott harc között mutatkozott. Ezt követően még számos további művében foglalkozott Melius az egri várvédőkkel, magasztalva hősiességüket, figyelmeztetve őket a hadakozás morális követelményeire.<sup>41</sup> A várbeliek elszántságát Melius a várfalra kihelyezett koporsó képével is érzékelteti: „Mint a varba koporsót teßnek ki, hog’ halaligh meg nem adgyak”<sup>42</sup>

40 Kiss Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Bp., 1881, 253 (Protestáns teológiai könyvtár, 15). Hasonló fejtegetés uo., 270. A bibliai párhuzam a babilóniai fogságból való szabadulás történetére utal, Iz 14,5: „Eltörte az Úr a gonoszok pálcáját, az uralkodóknak vesszejét”.

41 OLÁH Róbert, *A kegyesség mintázatai Melius Juhász Péter prédikációiban*, Collegium Doctorum (Debrecen), 2019/1, 45–63, főként 52 skk., valamint IMRE Mihály, *A dialogicitás szerepe Melius Juhász Péter bibliafordításának margináliáiban*, Kolozsvár (sajtó alatt).

42 RMNy 205, 74 r. Imre Mihálynak köszönöm, hogy erre a helyre felhívta figyelmemet. A szöveg hely azért is feltűnő, mert a koporsómotívumot sem Tinódi, sem Csabai Máttyás költő nem említi, noha jelentősége és szimbólumértéke ezt indokolta volna. Az eset megtörténtét a szakirodalom is kétségbe vonta: SUGÁR István, *Tinódi egri históriás énekei*, Eger, 1974, 210. A külföldi történeti beszámolóknak viszont 1566 óta, Ascanio Centorio *degli Hortensi* krónikája nyomán Európa-szerte megjelenik, erről bővebben: „Jó Dobó miatt sok terekők veszének”.